

EESTI VIIKINGIAEGSED HOBURAUDSÕLED JA NENDE ORNAMENT

Marika MÄGI-LÕUGAS

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rüütli 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

Esitanud P. Ligi.

Toimetusse saabunud 15. aprillil 1994, avaldamisele lubatud 19. mail 1994

Artiklis on vaadeldud Eesti viikingiaegseid hoburaudsõlgi lähtudes eelkõige nende ornamendist. Eristatud on kuut ornamenditüüpi, millest A—C kuuluvad vara- ja keskviikingiaega ning D—F hilisviikingiaega. Sealjuures ilmnevad selged ühtlangebused teiste samaaegsete ehtetüüpide, eriti käevõrude mustritega. Ornament on võimaldanud hoburaudsõlgi senisest detailsemalt tüpologiseerida ja dateerida.

Täpsustatud on ka hoburaudsõlgede otsanuppudel põhinevat tüpoloogiat, andes senistele terminitele kohati uuema ja piiritletuma sisu. Hoburaudsõlgede morfoloogiliste ja ornamendil põhinevate tüüpide vahel on täheldatavad selged seosed, kuid täielikult kokku need ei lange. Mitmete otsanuppudel põhinevate tüüpide dateeringud osutusid seniarvatuid varasemaks, olles sel kujul paremini kooskõlas ka Eesti naabermaade hoburaudsõlgede dateeringutega.

Hoburaudsõled tulid muistsete eestlaste ehte hulka juba Rooma rauaajal. Nende esimene kasutusaeg jäi siiski lühikeseks ning peagi unustati nad mõnesajaks aastaks. Siinkohal käsitletavat hoburaudsõled ilmusid Merovingi aja lõpul. Suur osa neist jõudis meile ilmselt balti ja volga-soome hõimude kaudu. Hoburaudsõlgede algkodu otsitakse Euroopa ida- ja kagupiirilt. Põhja-Euroopas väheneb nende levik lääne suunas. Skandinaavias jäid hoburaudsõled üldiselt võõraks, erandiks vaid Kesk-Rootsi ja Ojamaa oma traditsiooniliselt tugevate idasidemetega. Baltimaadel olid hoburaudsõled kasutusel pika perioodi vältel läbi kogu noorema rauaaja ning ka suure osa ajaloolisest ajast.

Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede tüpoloogia on seni täpsemalt välja töötamata. Põgusalt on neid sõlgi analüüsinud juba Aarne Michaël Tallgren.¹ Noorema rauaaja teise poole hoburaudsõlgi on liigitanud Jüri Selirand², Eesti aaretesse kuuluvaid hõbedast eksemplare Evald Tõnisson³. Hilisemad käsitlused toetuvad üldjuhul nimetatud töödes esitatud dateeringutele ja morfoloogilisele tüpoloogiale.

¹ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Dorpat, 1925.

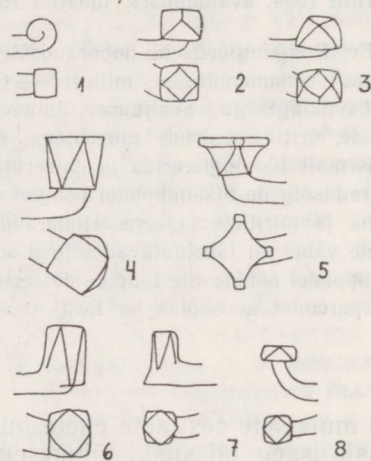
² Selirand, J. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgkamise perioodil (11.—13. sajand). Tallinn, 1974.

³ Tõnisson, E. Eesti aardeleidud 9.—13. sajandist. — Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Tallinn, 1962.

Praeguse töö puhul on tuhatkonnast Eesti noorema rauaaja hoburaudsõlest eraldatud 67 ornamenditud eksemplari, mis kuuluvad nii oma kuju kui ka ornamendi poolest viikingiaega (800—1050). Kõik siin käsitletud hoburaudsõled on valmistatud pronksist. Sõlgede kronoloogilisel analüüsil on toetutud naabermaade kohati paremini dateeritud materjalile. Rohkesti pidepunkte dateerimiseks pakub hoburaudsõlgede ornament, millele leidub vasteid nii naaberaladel kui ka Eesti muude ehtetüüpide, eriti käevõrude kaunistuses.

1. HOBURAUDSÕLGEDE OTSANUPPUDEL PÕHINEV TÛPOLOOGIA

Käesolevas artiklis on täpsustatud hoburaudsõlgede otsanuppude kujul põhinevat tüpoloogiat (joon. 1). Nii Eesti kui ka naabermaade uurimustes on pahatihti paigutatud ühise nimetaja alla küll sarnaste, kuid siinkirjutaja arvates siiski eri tüüpi otsanuppudega hoburaudsõlgi. Tüüpide täpsustamisel mängib olulist rolli ka sõlgede ornament. Varasemast tüpoloogias erineb eelkõige fassettotstega hoburaudsõlgede liigitamine kaheks ning terminitele *lehterotsad* ja *tähtotsad* erineva sisu andmine.

Joon. 1. Artiklis käsitletud hoburaudsõlgede otsanuppude liigitus. Terminal-types of penannular brooches considered in this article.

1 rullotsad, rolled terminals; 2, 3 fassettotsad, massive faceted terminals; 4 lehterotsad, funnel-shaped terminals; 5 tähtotsad, star-shaped terminals; 6, 7 prismaotsad, prism-shaped terminals; 8 kantotsad, small faceted terminals.

1.1. Fassettotstega hoburaudsõled

Fassettotstega hoburaudsõlgi on peetud Eestis sageli põhjendamatu hilisteks.⁴ Seesuguseks arvamuseks pole aga tihti alust. Varajased massiivsete, justnagu ligi maad surutud otstega (joon. 1, 2, 3) hoburaudsõled erinevad ajaliselt tunduvalt muinasaja lõpu kõrgele painutatud väikeste

⁴ Näit. Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66; Selirand, J. Eestlaste matmis-kombed, lk. 156—157 (osa fassettotstega hoburaudsõlgi on paigutatud prismakujuliste otstega hoburaudsõlgede alla); Аун М. Селище Кививаре в Валгаском районе. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1975, 24, nr. 1, lk. 82; Краут А. Спасательные раскопки поселения позднего железного века в Куусалу. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1980, 29, nr. 4, lk. 385.

fassetitud nuppudega (joon. 1, 8) sõigedest. Helmer Salmo hoburaudsõlgedega käsitluses on viimased viidud eri nimetaja, nn. kantotstega (*kantige Knöpfe*) hoburaudsõlgedega alla.⁵ Nimetatud termin on sobiv ka meie vastavate sõlgedega otsanuppude iseloomustamiseks ning käesolevas kirjutises on seda ka kasutatud.

Fassetituks on siinkohal nimetatud vaid varasemate hoburaudsõlgedega massiivseid otsi, mis algavad kaarega peaaegu ühelt tasapinnalt. Niisugused hoburaudsõled tulid kasutusele juba üsna varakult, tõenäoliselt viikingiaja algul. Seda dateeringut toetab ka sõlgedega ornament, samuti kaare läbilõige. Viimane on enamasti kuusnurkne, kusjuures miniatuursetest kolmnurkadest või lipsukestest ornamendi puhul (tüüp A) on kaare paksum sageli peaaegu võrdne laiusega. Läbilõige sarnaneb seega varasemate rullotste ja ornamenditult kaarega hoburaudsõlgedega omale.

Soomes on H. Salmo dateerinud fassetitstega hoburaudsõled 9.—10. sajandisse. Ta oletab, et see tüüp võis mõnevõrra kasutusel püsida veel ka järgmisel, s. o. 11. sajandil.⁶ Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander ei nõustu nii hilise dateeringuga ning dateerib need hoburaudsõled Luistari kalmistu leiukomplekside põhjal peamiselt 9. sajandisse ning 10. sajandi esimesse poolde.⁷ Ojamaa vastavate hoburaudsõlgedega dateeringuks annab Anders Carlsson 9.—10. sajandi.⁸ Samasse aega kuuluvad Birkast leitud fassetitstega hoburaudsõled, mida seal peetakse üldiselt Baltikumi mõjuks.⁹

Soomes leidub fassetitstega hoburaudsõlgi peamiselt maa edela- ja lääneosas, aga ka Hämes. Karjalas need puuduvad. Kogu Soomest on teada üle 130 seesuguse eksemplari.¹⁰ Rootsisis esineb neid Ojamaal ning Mälari alal, viimases on aga tegu arvatavate importesemetega.¹¹

Läti fassetitstega hoburaudsõled dateeritakse üldiselt 10. sajandiga, mõnikord ka juba 9. sajandiga. Levinud on need rohkem Läti idaosas.¹² Leedus on fassetitud otstega hoburaudsõled dateeritud 9. sajandi lõpust kuni 11. sajandini. Märgitagu, et seal on mõnikord viidud ilmselt ühe tüübi alla fassetitud ning lehtrikujuliste otstega eksemplariid.¹³

Venemaalt on fassetitstega hoburaudsõlgi V. Malmi andmetel teada 31 eksemplari, need pärinevad peamiselt maa loodeosast. On täheldatav, et väiksemate mõõtmetega sõled on leitud naiste-, suuremad aga meeste-matustest. Venemaa vastavad sõled on seni üldiselt dateeritud 10. sajandi teise poolde ja 11. sajandi algusesse.¹⁴ Vepsa (Kagu-Laadoga) kääbaste fassetitstega hoburaudsõled pärinevad siiski kõik juba 10. sajandist.¹⁵ Ka aarete puhul viitab leiukontekst mõnikord otseselt 10. sajandi esimesele poolele.¹⁶ Novgorodist on neid sõlgi leitud 10.—12. sajandi keskpaiga ning

⁵ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln. — Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 56. Helsinki, 1956, lk. 57—63.

⁶ Samas, lk. 35.

⁷ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari, II. The Artefacts. — Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 82:2. Helsinki, 1982, lk. 102.

⁸ Carlsson, A. Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog. Stockholm, 1988, lk. 22, 69.

⁹ Arbman, H. Birka, I. Die Gräber. Stockholm, 1940, tahv. 53; 54; 55, 1, 2; Thålin, H. Ringspangen. — Rmt.: Birka, II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm, 1984, lk. 16—17; Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen von östlichem Typ. — Rmt.: Birka, II:1. Stockholm, 1984, lk. 27—30.

¹⁰ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari, II, lk. 102.

¹¹ Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen, lk. 27—30.

¹² Latvijās PSR arheoloģija. Rīga, 1974, lk. 216, 229, tahv. 57, 19; 63, 12; Šnore, E. Kivtu kapulauks. Rīga, 1987, lk. 16, tahv. I, 15, 16, 20.

¹³ Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių papuošalai. I knyga. Vilnius, 1958, joon. 386, 453.

¹⁴ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы. — Rmt.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Москва, 1967, lk. 159—161, joon. 23, 1.

¹⁵ Кочкуркина С. И., Линеvский А. М. Курганы летописной веси X—начала XIII века. Петрозаводск, 1985, lk. 47, joon. 16.

¹⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. Москва; Ленинград, 1954, lk. 92—93, tahv. XV, 1.

14. sajandi kihtidest.¹⁷ Kuigi Maria Sedova artikli joonisel kujutatud sõlg on massiivsete ja madalate fassetotstega, võib arvata, et tüübi all on silmas peetud nii siinkasutatud tähenduses fasset- kui ka hilisemaid kantotstega hoburaudsõlgi. Jaroslavl'i oblasti Volga-äärsete kalmete fassetotstega hoburaudsõled pärinevad 10. sajandi, eriti selle teise poole matusetest.¹⁸

A. M. Tallgren dateeris Eesti fassetotstega hoburaudsõled 11.—12. sajandisse.¹⁹ J. Selirand peab neid 12.—13. sajandisse kuuluvaks.²⁰ Kuigi tema toodud nimekirjad hõlmavad ka siinses mõttes fassetotstega hoburaudsõlgi, on dateerimisel peetud silmas ilmselt nn. kantotstega eksemplare. Sama võib öelda E. Tõnissoni kohta, kes dateeris aardeleidudest saadud nn. fassetotstega sõled 12.—13. sajandisse.²¹ Käesolevas töös fassetotstega hoburaudsõlgede all mõistetud tuleks nii naabermaade paralleelide kui ka ornamenti põhjal dateerida siiski 9.—10. sajandisse, kusjuures võib arvata, et nende laialdasem kasutamine lõppes umbes 10. sajandi keskpaigas. Hilisemate, kanditud otstega hoburaudsõlgedega need otseses geneetilises seoses ei ole.

1.2. Lehterotstega hoburaudsõled

Senistes käsitlustes on enamasti viidud ühe nimetaja alla kujult üsna erinevate otsanuppudega eksemplariid. Käesolevas artiklis on lehtrikujuliste otstega hoburaudsõlgede all mõeldud üksnes kõige massiivsemaid eksemplare, mille otsanupud meenutavad veel paljuski fassetitud otsi, kuid laienevad kergelt ülespoole (joon. 1, 4). Kaar nuppude all pole enamasti painutatud kuigi kõrgele, kuid pole ka nii madal, kui oli tüüpiline fassetotstele. Hilisemaid, sageli samuti lehtrikujuliste alla paigutatud otsi on siinkohal nimetatud tähekujulisteks. Neile on iseloomulik tugev laienemine ülespoole, kusjuures nuppude teravate kantidega küljed on nõgusad (joon. 1, 5).

Soome lehterotstega hoburaudsõlgi on liigitanud kõigepealt Ella Kivikoski, kes eristab ka tähekujuliste otstega eksemplariid. Tema andmetel oli Soomes 1951. aastaks leitud 35 lehter- ning 36 tähtotstega hoburaudsõlge. Need tüübid olid mõlemad levinud Soome läänepoolses osas ning dateeritavad peamiselt 1000. aasta ümbrusse.²² H. Salmo on vaadelnud Soome lehterotstega hoburaudsõlgi koos tähtotsaliste sõlgedega ning dateerinud need kõik 9. sajandi lõpust kuni 11. sajandi algusesse.²³ Kjuloholmi (Köyliö) kalmistult leitud kuus lehtrikujuliste otste ja kuusnurkse kaare läbilõikega hoburaudsõlge on Nils Cleve arvates pärit 11. sajandi algusest ning esinevad haudades koos X-tüüpi mõõga ja M-tüüpi odaotstega.²⁴ Nimetatutest erineb veidi P.-L. Lehtosalo-Hilanderi dateering. Viis Luistari lehterotstega hoburaudsõlge pärinevad kõik meestehaudadest, mida kaasleidude põhjal ei saa pidada hilisemaks 10. sajandi keskpaigast ning mida kohati on võimalik dateerida isegi veel 9. sajandisse.²⁵

Lehterotstega hoburaudsõlgi leidub rohkesti Ojamaal. A. Carlsson on

¹⁷ Sedova M. B. Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XV вв. Москва, 1981, lk. 86, joop. 31, 12.

¹⁸ Фехнер М. В. Внешнеэкономические связи по материалам ярославских могильников. — Rmt.: Ярославское Поволжье X—XI вв. Москва, 1963, lk. 81—84, joop. 46, 24.

¹⁹ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66.

²⁰ Selirand, J. Eestlaste matmiskombed, lk. 157.

²¹ Tõnisson, E. Eesti aardeleidud, lk. 219.

²² Kivikoski, E. Suomen rautakauden kuvasto, II. Porvoo, 1951, lk. 52, joon. 5; Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 247—248.

²³ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 53—54.

²⁴ Cleve, N. Skelettgravfältten på Kjuloholm i Kjulö. II. Vikingatid och korstågstitid. Gravfältet C. — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XLIV, 2. Helsinki, 1978, lk. 96—97, tahv. 2, 14, 16, 18.

²⁵ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari, II, lk. 103—105.

dateeritud need 9. sajandist kuni 11. sajandi alguseni.²⁶ Temagi pole eristanud lehter- ja tähtotsi. Viimased näivad olevat Ojamaa materjali hulgas ülekaalus. Lehterotstega hoburaudsõlgi on leitud mõnevõrra ka veel Kesk-Rootsist, mujal Skandinaavias on need aga erandlikud. Mälari alal nähakse neis eeskätt balti (Läti ja/või Leedu) mõju ning dateeritakse need 9.—10. sajandisse.²⁷ Ojamaalt on teada ka 10. sajandi keskpaika või teise poolde dateeritud matuseid, kus esinevad koos lehter- ja fassetots- tega hoburaudsõled.²⁸

Rohkesti fassetitud või lehtrikujuliste otstega ning kuusnurkse kaare ristlõikega hoburaudsõlgi on leitud Kiviti kalmistust, sealjuures eranditult meestematustest, ning need on dateeritud 10. sajandisse.²⁹ Teise märkimisväärsse leiukoha, Nukksi kalmistu hoburaudsõled pole kahjuks kronoloogiliselt kuigivõrd liigendatud. Üheskoos vaadeldud rühm fasset-, lehter-, täht- ja prismaotstega eksemplaridest on dateeritud 10. sajandisse ning 1000. aasta ümbrusse. Sealjuures juhitakse tähelepanu asjaolule, et nimeetatud perioodi hoburaudsõled on silmatorkavalt suured ning iseloomulikud meestematustele.³⁰ Sama dateering kehtib ka kõigi semgalite ja latgalite vastavate hoburaudsõlgede kohta.³¹

Leedus leidub nii lehtri- kui ka tähekujuliste otstega hoburaudsõlgi peamiselt maa lääneosas ning Zemaitias.³²

V. Malm on oma hoburaudsõlgede artiklis eristanud küll siinsed lehter- ja tähtotstega tüübid, kuid leiab sealjuures, et nende levik ja dateering on ühesugused. Niisuguseid hoburaudsõlgi on leitud Venemaalt kokku 18 eksemplari ning sealgi on need seotud eeskätt meestematustega. Nimeetatud sõled on Loode-Venemaal dateeritud 10. sajandisse või 11. sajandi algusesse.³³ Novgorodist on neid leitud kaks eksemplari, neist üks 10. sajandi keskpaiga, teine 11. sajandi 70.—90. aastate kihist.³⁴

A. M. Tallgren on oma Eesti arheoloogia ülevaates käsitlenud lehterotstega hoburaudsõlgi koos siinses mõttes tähtotsaliste sõlgedega. Üheskoos dateerib ta need 1000. aasta ümbrusse.³⁵ Eesti lehterotstega hoburaudsõled tuleks naabermaade paralleelide, kuju, tüpoloogiliste seoste ning ornamendi järgi dateerida siiski eelkõige 10. sajandisse, sealjuures rõhk selle teisel poolel. Nende esinemisele 9. sajandil räägib vastu sõlgede suurus ning lai lame kaare ristlõige. Küll aga tuleb kõne alla 10. sajandi esimene pool, eriti kui toetuda analoogidele Luistari kalmistult. Lehterotstega sõled kadusid kasutuselt ilmselt 1000. aasta paiku. 11. sajandi esimesel poolel valitsesid Eestis jätkuvalt suuremõõtmelised, kuid teist laadi otstega ning teistsuguse ornamendiga hoburaudsõled, mida on leitud mitmeid eksemplare ka varajastest laibamatustest. Lehtrikujuliste otstega sõled viimastes juba puuduvad.

1.3. Täht-, prisma- ja mooninuppotstega hoburaudsõled

Peamised hilisviikingiaegsed hoburaudsõletüübid on täht-, prisma- ning mooninuppotstega sõled. Ilmselt just tähtotstega hoburaudsõlgede tõttu on lehterotstega hoburaudsõled naabermaades dateeritud enamasti

²⁶ Carlsson, A. Vikingatida ringspännen från Gotland, lk. 24.

²⁷ Arbman, H. Birka, I, tahv. 55, 3, 4; 56, 1—3; Thålin, H. Ringspangen, lk. 16—17, 19; Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen, lk. 27—30.

²⁸ Geijer, A., Arbman, H. En detalj den gotländska mansdräkten under vikingatid. — Fornvännen. Stockholm, 1940, joon. 5.

²⁹ Snore, E. Kivitu kapulauks, lk. 16, 24—25, tahv. 1, 13—15, 17, 19—20.

³⁰ Шноре Е., Зейдс Т. Нукшинский могильник. Рига, 1957, lk. 27, 38, tahv. VII—VIII.

³¹ Latvijas PSR arheoloģija, lk. 216.

³² Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV. I—XIII a. radiniai. Vilnius, 1978, lk. 53—54, kaart 34.

³³ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы, lk. 162—163; joon. 23, 3—5.

³⁴ Седова М. В. Ювелирные изделия, lk. 86, joon. 30, 9; 32, 8.

³⁵ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 64—65.

11. sajandi esimese pooleni välja. Ubelt Jaroslavl'i oblasti kalmistult saadud tähtotstega hoburaudsõlg pärineb M. Fehneri andmetel siiski juba 10. sajandist, arvatavasti selle teisest poolest.³⁶ Leedus on tähekujuliste otstega hoburaudsõled eraldatud omaette tüüpi ning dateeritud peamiselt 11. sajandisse.³⁷

Mooninuppotstega sõled on alati ornamentimata (lihtsat mustrit esineb mõnikord vaid nõelal) ning seepärast jäänud siinkohal käsitlustest välja.

Prismaotstega hoburaudsõled jagunevad väikeste erinevuste põhjal mitneks rühmaks, millest mõned on vähem, teised rohkem sarnased fassetitud otsanuppudega sõlgedega. Prismakujuliste otste puhul on nuppude kõrgus suurem nende läbimõõdust, nupud on külgedelt kergelt fassetitud (joon. 1, 6, 7). J. Selirand on jaganud seda tüüpi otstega hoburaudsõled lisaks prismakujulistele veel ka tõmppüramiidjate otstega eksemplarideks. Nende kahe tüübi vahe jääb tal aga ähmaseks.³⁸ Käesolevas artiklis on kasutatud üksnes nimetust prismaotsad, sest siinkirjutaja arvates on tegu siiski üldjoontes sarnaste hoburaudsõlgedega, mille ornamendis samuti ei ole eripärasid.

Prismaotstega hoburaudsõled on massiivsete fassetitud otsanuppudega sõlgede edasiarendus. Nende põhilevikuala piirdub Ida-Eestiga, väljaspool on leitud vaid üksikuid eksemplare, sealhulgas üks Kjuloholmi kalmistult 11. sajandi esimese poole mehematuses.³⁹

Enamiku Eesti hilisviikingiaegsete hoburaudsõlgede kaare läbilõige on trapetsikujuline. Rootsi, Läti ja Leedu tähtotstega hoburaudsõlgede iseloomulik lame- või koguni õoneskumer kaare läbilõige, mis on sageli jagatud põiki mõigaste abil väljadeks, Eesti tolle aja sõlgedel puudub. Vaid ühe, lila kalmest pärineva prismaotstega hoburaudsõle (AI 3358:316) kaar on õoneskumera läbilõikega.

Ilmselt päris viikingiaja lõpul ilmuvad ka kantotstega hoburaudsõled. Et neid pole leitud ühestki kindlalt viikingiaega dateeritavast leiukohast, võib arvata, et nende massiline kasutuselevõtt langeb 11. sajandi teise poolele. Juba A. M. Tallgren dateeris need 11. sajandisse ja hilisemasse aega.⁴⁰ Soome vastavate sõlgede kohta arvab H. Salmo, et need kuuluvad peamiselt viikingiajajärgsesse nn. ristiretkeaega, kuigi üks sealne leiu-kompleks võimaldavat dateerida neid ka 11. sajandi esimesse poolele. Nii varane dateering äratas aga temaski kahtlust.⁴¹ Ojamaal, kus väikeste fassetitotstega hoburaudsõlgi leidub rohkesti, dateeritakse need üldjuhul samuti viikingiajajärgsesse perioodi, kuigi mõnedel juhtudel võisid need olla kasutusel juba 11. sajandi algul.⁴²

2. HOBURAUDSÕLGED E ORNAMENT

Eesti vanimad Merovingi ja viikingiaja vahetusse kuuluvad hoburaudsõled pärinevad Künilepa leiust ja mõningatelt selleaegsetelt kinnismuis-tistelt, eelkõige Rõuge ja Otepää linnamäelt. Need on enamasti rauast eksemplarid, kitsaste rullikeeratud otstega ning täielikult ilma ornamen-dita. Nagu näitavad kohati säilinud jäljed pronkstraadist mähisest ümber

³⁶ Фехнер М. В. Внешнеэкономические связи, lk. 81—84, joon. 46, 26.

³⁷ Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, lk. 477, joon. 345.

³⁸ Selirand, J. Eestlaste matmiskombed, lk. 155—156.

³⁹ Cleve, N. Skelettgravfalten på Kjuloholm, lk. 96, tahv. 21.

⁴⁰ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66.

⁴¹ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 62—63.

⁴² Carlsson, A. Vikingatida ringspännen, lk. 19—21.

kaare (näiteks: Kunilepa AI 2483:13), võisid vanimad hoburaudsõled olla kaunistatud just sel viisil. Ümber kaare mässitud pronksriba võimaldab omaette kaunistamisvõtetna tõmmata paralleele samal ajal, s.o. Merovingi aja lõpul ja varaviikingiajal levinud rõngaspeanõeltega, mille pea oli samuti mässitud pronks- või hõbetaadiga. Lätis ja Leedus olid mässitud kaare ja rullotstega hoburaudsõled kasutusel samuti alates Merovingi aja lõpust. Rohkesti leidub neid näiteks Kiviti kalmistu varasemates matustes.⁴³

2.1. Ornamenditüüp A

Tüüpi A kuuluvad hoburaudsõled on ornamenditüüpi miniatuursetest kolmnurgakestest või lipsukestest mustriks. Samad elemendid ning nende kombinatsioonid esinevad ka jämenevate otstega, nn. I tüüpi käevõrude kaunistuses.⁴⁴ Kujundid on sügavalt, pisut ebakorrapäraselt sisse tembeldatud.

Varaseimad selle ornamenditüübi esindajad on kaks Kunilepa peitleiu sõlge, mõlemad rikkalikult ornamenditüüpi. Nende kaar on lai ja lameda kolmnurkse läbilõikega, kusjuures kaare sisse on tehtud nõela kinnitamiseks ava. Peaaegu täpsed vasted lameda kaarega hoburaudsõlgedele on teada Soomest ning need on dateeritud seal 8. sajandisse.⁴⁵

Esimest nimetatud varastest hoburaudsõlgedest (AI 2483:1), mille otsanuppudeks on lamedaks taotud rullid, kaunistab piki kaare lamedat kolmnurkset harja kummaldi pool nn. hundihammasornament (tahv. I, 1). Kolmnurgad on üsnagi suured ning paiknevad veidi ebaühtlaselt, kuid on vaieldamatult löödud ühe stambiga. Kolmnurkade sees on kolm kõrgemat nupukest. Veelgi rikkalikum on teise sõle (AI 2483:2) kaunistus (tahv. I, 2). Piki selle kaare kolmnurkset harja jookseb lipsukeste rida, löödud ühe, mõlemast otsast laieneva stambiga. Kaare ääred on ornamenditüüpi vaheldumisi kaldristikeste ja kolmnurgakeste ridadega. Selle sõle puhul ei ole tegu enam rullotste, vaid lihtsalt lamedate kõrgemate otsanuppudega, mis on pealtpoolt ornamenditüüpi kaldristi ja kahe kolmnurgaga.

Kahe Kunilepa lameda kaarega hoburaudsõle ornament võimaldab tõmmata paralleele käevõrude ornamenditüüpidena, eriti I tüübiga. Miniatuurset, sügavalt sisse löödud lipsukesed olid levinud kõigil I tüüpi käevõrudel kui üks kõige enam kasutatavaid elemente üldse. Hilisemate käevõrutüüpidena ornamendis need elemendid puuduvad, olles seega levinud põhiliselt 8.—9. sajandil.⁴⁶ Ka Soome varased laia lameda kaarega hoburaudsõled on H. Salmo andmetel ornamenditüüpi eelkõige lipsukeste, rombikeste ja kolmnurgakestega.⁴⁷

Varaseid laia lameda kaarega hoburaudsõlgi on leitud arvukamalt Soomest, kust E. Kivikoski mainib 14 eksemplari. Need pärinevad Merovingi ajast viikingiaega ülemineku perioodist⁴⁸, seega siis aasta 800 ümbrusest, nagu Kunilepa leidki. H. Salmo peab neid Soomes Baltikumist impordituks. Tema arvates on need otseses suguluses Rooma rauaaegsete lamedate hoburaudsõlgedega.⁴⁹ Võib-olla peaks seesuguste sõlgede alg-

⁴³ Snore, E. Kivitu kapulauks, lk. 15, joon. 1, 1, 2, 6—8.

⁴⁴ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament (käevõrude ja hoburaudsõlgedena põhjal). Magistritöö. Tartu, 1993, lk. 25—40. Käsikiri TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori raamatukogus.

⁴⁵ Kivikoski, E. Hästskoformiga spännen i Finlands vikingatid. — Finsk Museum, LVIII. Helsinki, 1951, lk. 49, joon. 2.

⁴⁶ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 38.

⁴⁷ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 15.

⁴⁸ Kivikoski, E. Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuauflage. Helsinki, 1973, lk. 66, joon. 434.

⁴⁹ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 16.

kodu otsima pigem siiski ida poolt, näiteks Kaama jõgikonnast.⁵⁰ Üks peaaegu samasugune hoburaudsõlg on leitud ka Lätist Merdzenes Dzerveši kalmest.⁵¹

Samalaadne muster esineb real fassettnuppudega sõlgedel, mis ei ole erinevalt veidi hilisematest hoburaudsõlgedest tavaliselt veel kuigi suured. Eesti suurim eksemplar pärineb Krootuselt (AI 2451:1; tahv. I, 4) ning selle maksimaalne välisservast võetud läbimõõt on 9 cm. Kaar on kaunistatud väikeste kolmnurgakestega piki tahkude ääri. Samalaadne on Nõuni kalmest (AI 5844:14; tahv. I, 3) ja Kardlast (AI 3302) leitud hoburaudsõlgede muster.

Iseloomulikud selle ornamenditüübi sõled on saadud Kunda kalmest (AI 2643:353; tahv. I, 7) ja Kuusalu III asulakohalt (AI 5043:563; tahv. I, 6). Neist mõlema mustris on kasutatud lipsukesi. Kunda hoburaudsõle puhul aratab tähelepanu ka nõel. See on viikingiajale tüüpilise sujuvalt pisut laieneva kannaga, millel on ornament täkkjoontest moodustatud kahekordsest vahelduvast lainejoonest. Niisugune ornament võeti rohkel määral kasutusele alles viikingiaja lõpu poole. Seepärast võib sõle kujust hoolimata (sõle nuppudest nõela kand üle ei mahu) oletada nõela hilisemat päritolu. Küsimus jääb siiski lahtiseks. Ülejäänud viikingiaja esimese poole ja keskpaiga hoburaudsõlgede nõelad on ornamenditud kas lihtsate joontega või jäetud hoopis kaunistamata.

Kuusalu hoburaudsõle kaare läbilõige on küll kuusnurkne, aga juba lamedam kui enamikul selle ornamenditüübi sõlgedel⁵² ja viitab sõle veidi hilisemale päritolule. Hilisemale dateeringule osutab ka otsanuppude kaunistamine. Enamiku selle tüübi hoburaudsõlgede nupud on olnud veel kaunistamata.

Inju naisematuses pärit fassettotstega hoburaudsõle (AI 570:3; tahv. I, 5) kaare pealmine tahk on kaunistatud vahelduvate kolmnurksete ja rombikujuliste täkete võõndiga. Võõnd on jagatud kolme ossa, kusjuures vähemalt otstepoolsete osade lõpetuseks on kasutatud kahte täketest kokkujooksvat joont, mis lõpevad silmakesega. Kaarepoolse ornamendilõigu otsad pole säilinud. Inju naisematus on dateeritav kõige tõenäolisemalt 10. sajandi teise poole⁵³, seega tuleb ka sealne hoburaudsõlg dateerida ornamenditüübi A kasutusaja lõppu. Ornamenti rühmitumine kolmeks on üldiselt C-tüübile iseloomulik joon. Hilisemale dateeringule viitab ka Inju sõle kaare ristlõige, mis on alt kumer ning pealt kolmetahuline. Ristlõige meenutab nii kuusnurkset kui ka 11. sajandi esimesele poolele iseloomulikku trapetsikujulist ristlõiget, olles seega võimalik üleminekuvorm.⁵⁴

A-tüüpi ornament ei ole ainus fassettotste ja kuusnurkse kaare ristlõikega hoburaudsõlgede kaunistamisviis. Teiseks võimaluseks on ringikeste ridadest ja looklevatest joontest ornament (tüüp C). Lisaks on Eestist leitud mitmeid samasuguseid, kuid täiesti ornamentimata hoburaudsõlgi, millel ei näi ornament kunagi olevat olnudki.

Rootsist ja Soomest leitud ning publitseeritud fassettotstega sõlgede ornament vastab Eesti omadele. See tähendab, et need on kaunistatud siinsetele A- ja C-tüübile iseloomulike mustritega. Sama võib üldjoontes öelda ka Läti fassettotstega hoburaudsõlgede kohta. Leedu vastavate sõlgede

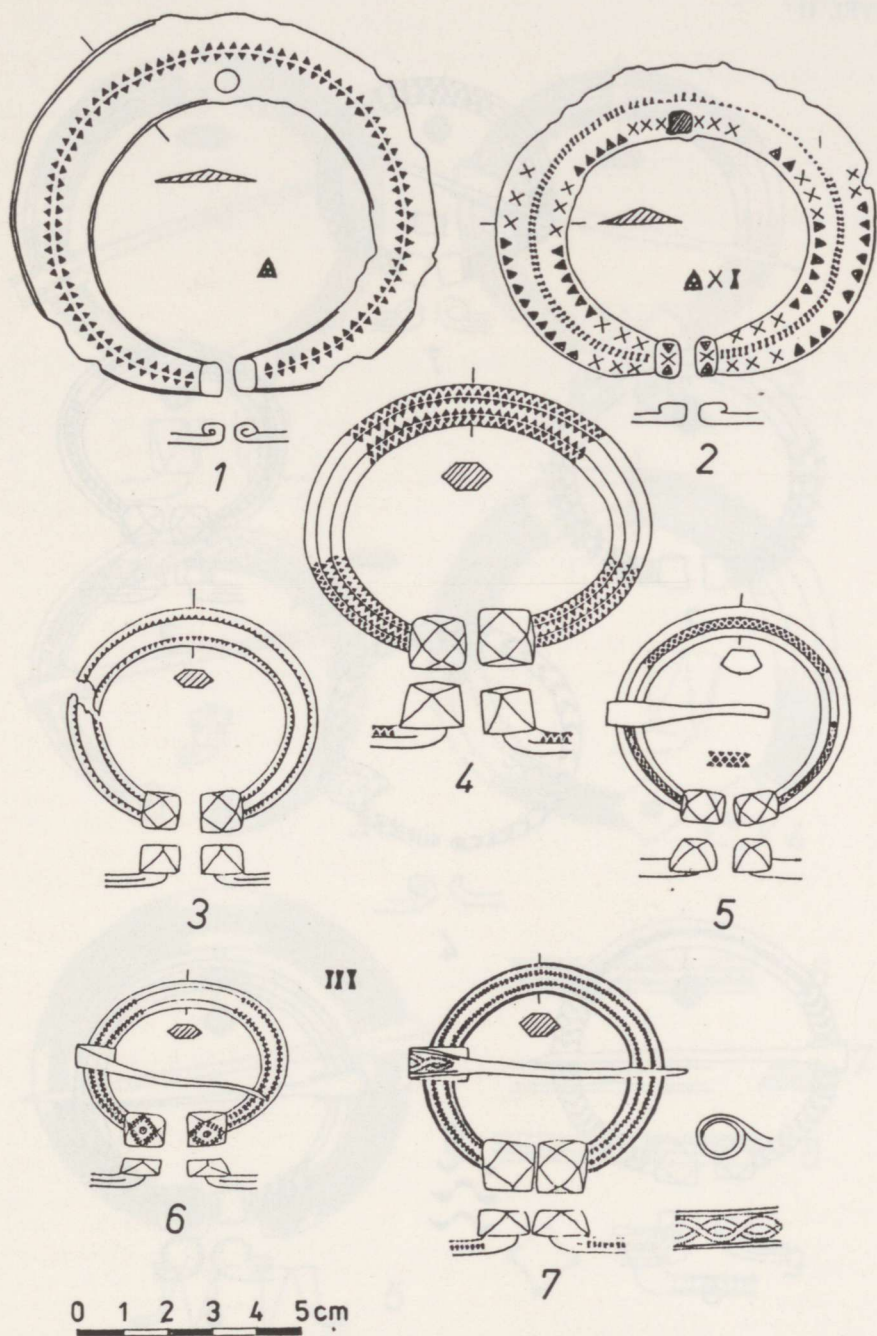
⁵⁰ Спицын А. А. Древности бассейнов рек Оки и Камы. Рисунки. — Рмт.: Альбом древностей мордовского народа. Саранск, 1941, lk. 64—65, joon. 1, 8, 13; Генинг В. Ф. История населения удмуртского Прикамья в пьноборскую эпоху. Часть I. Ижевск, 1970, joon. 20.

⁵¹ Latvijas PSR arheoloģija, tahv. 63, 20.

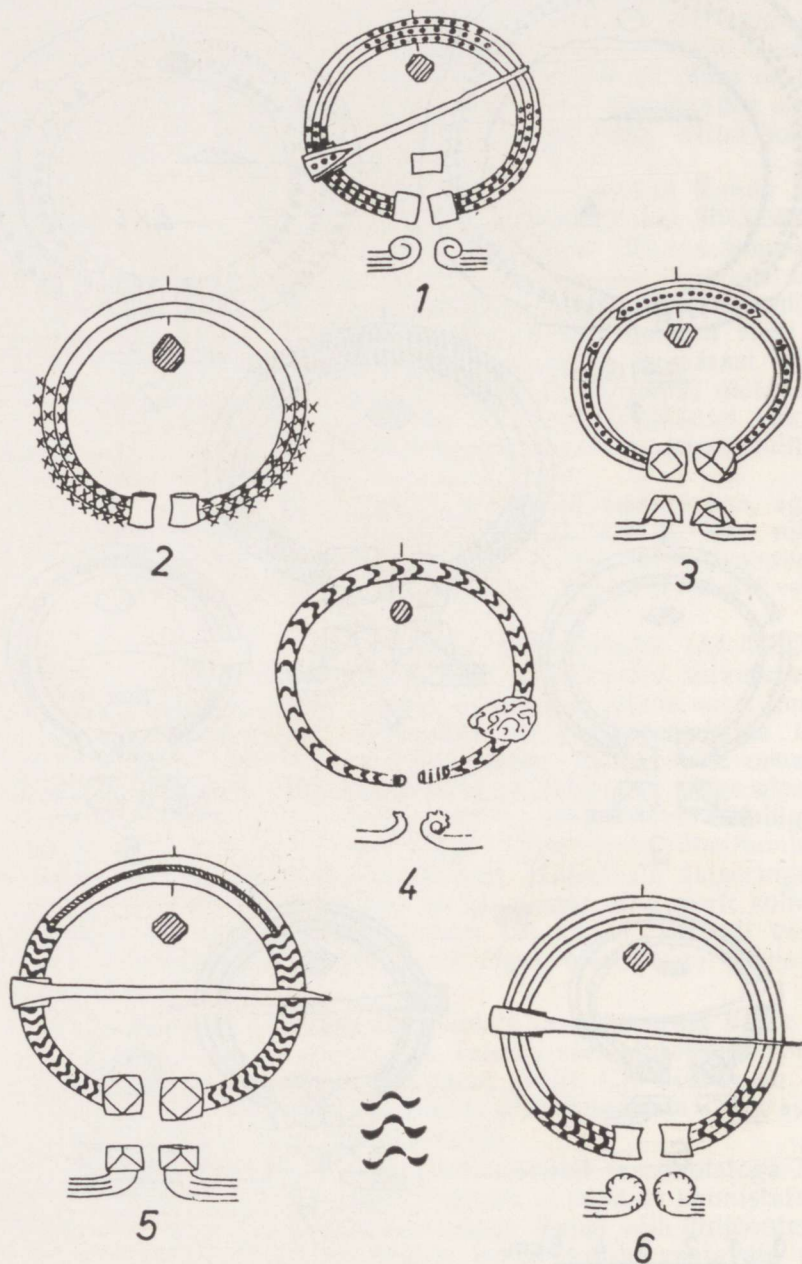
⁵² Краут А. Спасательные раскопки, tahv. XVIII, 7.

⁵³ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 43—44.

⁵⁴ Üks vist sarnase ornamendiga hoburaudsõlg on leitud Kohala kalmest (RM 3079/A 51:6). Et see asus töö kirjutamise ajal Rakvere Muuseumi ekspositsioonis, ei ole võimalik selle ornamentil lähemalt käsitleda.

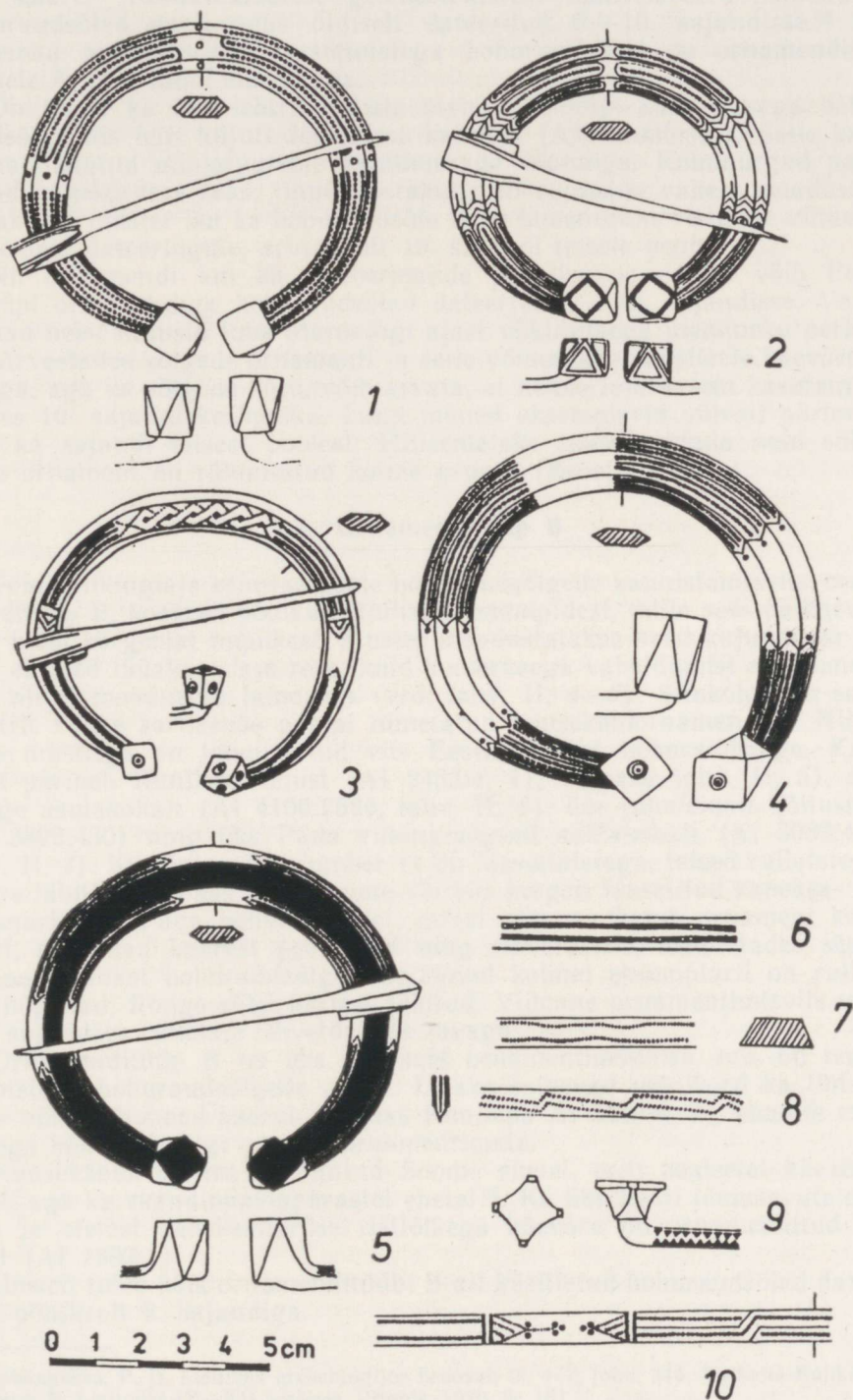

A-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgi. Penannular brooches of ornamental group A. 1, 2 Kunilepa (AI 2483:1, 2), 3 Nõuni (AI 5844:14), 4 Krootuse (AI 2451:1), 5 Inju (AI 570:3), 6 Kuusalu (AI 5043:563), 7 Kunda (AI 2643:353).

B- ja C-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgi. Penannular brooches of ornamental groups B and C.

1, 2 Kunilepa (AI 2483:3, 9), 3 Kivivare (AI 4726:457), 4 Pada (AI 5082:447), 5 Kunilepa (AI 2483:11), 6 Rõuge (AI 4100:2584).

C—F-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgi. Penannular brooches of ornamental groups C—F.

C-tüüpi ornament. Ornamental group C: 1 Mõisaküla (AI 2602:8), 2 Kuningaküla (AI 3763), 3 Jõelähtme (AM, numbrita), 4 Prangli (AI 4766:2), 5 Laekvere (AI 3778:1); 6 D-tüüpi ornament. Ornamental group D; 7, 8 E-tüüpi ornament. Ornamental group E; 9 F-tüüpi ornament. Ornamental group F; 10 D/E-tüüpi ornament. Ornamental group D/E.

ornamendis esineb samuti sarnaseid motiive, sagedasemad on seal aga Eestile võõrad mustrid. Viimastest tuleks mainida eelkõige plettornamenti piki kaart.⁵⁵ Miniatuursetest geomeetristest motiividest ornamendiga hoburaudsõled on Leedus üldiselt dateeritud 9.—10. sajandisse.⁵⁶ Ka Venemaa publitseeritud fassetotstega hoburaudsõled on ornamenditud siinsete A- ja C-tüübi mustritega.

On teada ka üks lehtrikujuliste otstega A-tüüpi kaunistusega hoburaudsõlg, mis leiti hiljuti Jõelähtme kalmest (AM numbrita). Selle kaar on kaunistatud miniatuursete kolmnurkade vööndiga. Kolmnurgad paiknevad kahekordses reas, tipud vastakuti, nii et nende vahele moodustub siksak. Nii muster kui ka hoburaudsõle lame kuusnurkne ristlõige viitavad hilisemale dateeringule, arvatavalt 10. sajandi teisele poolele.

Nii ornamendi kui ka naabermaade paralleelide põhjal võib Eesti A-tüüpi ornamendiga hoburaudsõled dateerida 9.—10. sajandisse. Varaseimad neist ilmusid juba Merovingi ajast viikingiaega ülemineku perioodil. Arvestades sõlgede ornamendi ja selle võimalikke paralleele käevõrude omaga, aga ka sõlgede kuju, võib arvata, et nende laialdasem kasutamine lõppes 10. sajandi keskpaiku, kuigi mõned eksemplarid võivad pärineda veel ka sajandi teisest poolest. Hilisemateks tuleks pidada neid sõlgi, mille ornament on rühmitatud kolme gruppi (Krootuse, Inju).

2.2. Ornamenditüüp B

Teine viikingiaja esimese poole hoburaudsõlgede kaunistamisviis, ornamenditüüp B, koosneb poolkuukujulistest stampidest, mille sees paiknevad reas kolm kõrgemat nupukest. Muster moodustatakse neist kujunditest sel teel, et need lüüakse sisse reas, kuid kumerusega vaheldumisi eri suundades, nii et moodustub lainejoon (vrd. tahv. II, 4—6). Siinkohal on seda mustrit välise sarnasuse põhjal nimetatud kuusekäbiornamendiks. Niisuguse mustriiga on kaunistatud viis Eestist leitud hoburaudsõlge. Kaks neist pärineb Kunilepa leiust (AI 2483:4, 11, viimane tahv. II, 5), üks Rõuge asulakohalt (AI 4100:2584, tahv. II, 6), üks juhuleiuna Tõllustest (AI 3822:430) ning üks Pada viikingiaegselt asulakohalt (AI 5082:447, tahv. II, 4). Kunilepa sõlg number 11 on fassetotstega, teised rullotstega. Kaare läbilõige on kas ümmargune või siis kergelt fassetitud kaheksa- või kuusnurkseks. Pada hoburaudsõlel, millel ainsana katab ornament kogu kaart, on otsad kaarest peenemad ning rihveldatud, meenutades seega varaseid rauast hoburaudsõlgi. Ülejäänud kolmel eksemplaril on rullotsad nõgusad, Rõuge sõlel äärtest täkitud. Viimane ornamentimisviis võib olla suguluses rullotste rihveldamise tavaga.

Ornamenditüüp B on üks väheseid ornamentimisviise, mis on teada rullotstega hoburaudsõlgede puhul. Lisaks esinevad mõnikord ka lihtsad põik- või kaldjooned kaarel (näiteks Kunilepa AI 2483:6, 7), enamik rullotstega hoburaudsõlgi on aga ornamentimata.

Kuusekäbiornament on tuntud Soome ehetel, eriti sealsetel käevõrudel⁵⁷, aga ka skandinaaviapärasel ehetel⁵⁸. Ka üks Eesti jämenevate otstega ja otstest kaheksanurkse ristlõikega käevõru on ornamenditud sel moel (AI 1397:1).

Ilmselt tuleb kõik ornamenditüübi B all käsitletud hoburaudsõled dateerida põhiliselt 9. sajandiga.

⁵⁵ Kulikauskas, P. jt. Lietuvos archeologijos bruožai, lk. 477, joon. 344; Volkaitė-Kulikauskienė, R. Lietuvių IX—XII amžiais. Vilnius, 1970, lk. 161.

⁵⁶ Lietuvių liaudies menas, joon. 423.

⁵⁷ Korkeakoski-Väisänen, K. Manner-Suomen viikinki- ja ristiretkiajan rannerenkaat ja niiden ornamentikka. — Karhunhammas, 5. Turku, 1981, lk. 5—6, tahv. IV, 2.

⁵⁸ Nerman, B. Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde. Uppsala, 1958, lk. 143, joon. 204; Nerman, B. Die Vendelzeit Gotlands im Auftrage der Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, II. Tafeln. Stockholm, 1969, joon. 2307.

2.3. Ornamentitüüp C

Kolmas ornamenditüüp, tüüp C, koosneb looklevatest või sirgetest joontest ja ringikeste ridadest, mis paiknevad mitmes grupis. Täiesti sama-sugune kaunistus esineb käevõrudel, mida on võimalik dateerida 10. sajandisse, naabermaade paralleelse arvestades aga osalt juba 9. sajandisse.⁵⁹

Kolme hoburaudsõle ornament koosneb ringikeste ridadest, kujutades enesest C-tüüpi ornamendi varasemat järku. Tegemist on veel tõepoolest ringikestega, mille vahed on üsnagi suured, samas kui tüüpilisele C-ornamendile on iseloomulik pigem nn. pärilinõörjoon. Kahel Kunilepa peitleiust pärit eksemplaril on veel rullotsad, Kivivare sõlel aga fassetotsad.

Kunilepa sõlgedest ühe (AI 2483:3; tahv. II, 2) kuju ja mustri paigutus sarnanevad veel tugevasti B-ornamentitüübiga sõlgede omaga, kuid poolkuude asemel on kasutatud kaldristikesi, väike ring keskel. Käevõrudest esineb selline motiiv ühel Edise kalme võrul.⁶⁰ Teise Kunilepa hoburaudsõle (AI 2483:9; tahv. II, 1) kaart katavad kolme gruppi rühmitunud ringikeste read. Selle sõle otsanupud on nõgusad, nagu oli iseloomulik ornamenditüübi B sõlgedele. Ka kaar on sarnaselt neile kaheksanurkselt fassetitud. Samamoodi on kaunistatud Kivivare asulakohalt leitud fassetotstega hoburaudsõle kaar (AI 4726:457; tahv. II, 3). Oma suuruse ja kaare läbilõike poolest meenutab see sõlg veel ornamenditüübi A juures kirjeldatud variante.

Kunilepa sõlega nr. 11 sarnane analoog on teada Kiviti kalmistult mehematusest nr. 25, mis on dateeritud aasta 900 ümbrusse.⁶¹ Ka ülejäänud kaks sõlge võib täie kindlusega dateerida viikingiaja esimesse poolde, tõenäoliselt 9. sajandisse.

N.-ö. tüüpilised C-ornamentidiga sõled on hoopis rikkalikuma kaunistusega ning veidi hilisemad. Neist neli on fassetotstega. Kuningakülüst juhuleiuna saadud eksemplari (AI 3763; tahv. III, 2) ornamendi looklevad jooned on moonduvad pikkadeks ovaalideks, mille sisse jäävad pärilinõörjooned. Samalalaadne on ilmselt olnud ka Nõuni kalmest leitud halvasti säilinud hoburaudsõle (AI 5844:40) ornament. Lindi hoburaudsõle (PÄM 12681) kaar on kaunistatud kolme gruppi paigutatud pärilinõörjoontega. Nii Nõuni kui ka Lindi sõlgedele otsanuppudel on kaunistusena peal ja külgedel suured silmad, s. o. kontsentrilised ringid, täpik keskel.

Fassetotstega C-tüüpi ornamendiga hoburaudsõled peaksid olema kuju järgi dateeritavad samasse aega tüübi A juures lähemalt käsitletud fassetotsalist sõlgedega. Arvestades nende ornamendi kuulumist hilisemasse, C-tüüpi, samuti nende suuri mõõtmeid ning lamekuusnurksel kaare ristlõiget, tuleks need ajaliselt paigutada tüübi A levikuaja lõpupoolde, seega siis 10. sajandi teise poolde.

Kõige iseloomulikum on C-tüüpi ornament lehterotstega hoburaudsõlgedele. Osal juhtudel on ornamendi looklevad jooned asendunud pikkade kitsaste teravatipuliste uuretega, mida markeerivad kärjetaolised moodustised. Otsanuppudel on tavaliseks kaunistuseks mitu kontsentrilist ringi punktiga keskel, seega siis suur silm. Muster paikneb rühmadena. Seesugused sõled on leitud Prangli saarelt (AI 4766:2; tahv. III, 4) ning Uugla (AM 549:1), Essu (AM 83:19) ja Kurna (AM 30:37) kalmest. Nabala Mõisaküla hoburaudsõle (AI 2602:8; tahv. III, 1) ornament koosneb looklevatest joontest ning pärilinõörjoontest nende sees. Kõik C-tüüpi ornamendiga ja lehterotstega hoburaudsõled on silmatorkavalt suured ning üsna laia ja lameda kuusnurkse kaare ristlõikega.

C-tüüpi ornamendi alla on siinses töös liigitatud ka lehtrikujuliste otstega hoburaudsõlgedel esinev lihtsalt katkestamatutest pärilinõörjoon-

⁵⁹ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 40—53.

⁶⁰ Samas, joon. 2, 5.

⁶¹ Snore, E. Kivitu kapulauks, lk. 16, joon. 1, 16.

test koosnev muster. Käevõrude II grupi ornamendi analoogial pidid niisugused sõled olema kasutusel samal ajal kui rühmitatud ja looklevate joontega täiendatud mustriega eksemplarid.⁶² Selliseid hoburaudsõlgi on teada neli: Nõunist (AI 5844:17), Sipast (AM 479:3), Selist (AM 421:1) ja Haimrest (AI 3614:2, 6, 11; sama sõle kolm katket). Haimre matus, kus leidus ka II tüübi käevõrusid, on kõige tõenäolisemalt dateeritav 10. sajandi teise poole.⁶³ Märgitagu, et lihtsalt pärilinõorjoontest ornament püsis kasutusel kauem kui C-tüüpi ornament tervikuna. Prisma- ja tähtotstega hoburaudsõlgedel esinemise korral on see muster liigitatud siin D-gruppi.

Erandlikult on ühel Jõelähtme kalmest saadud lehterotstega hoburaudsõlgele (AM numbrita; tahv. III, 3) C-tüüpi ornament kombineeritud pika plettmotiiviga ehk omavahel põimunud kahekordse siksakiga. Sel viisil on kaunistatud kaare keskosa, ülejäänud muster vastab igati C-tüübile. Pikk ühekordne plettmotiiv on hoburaudsõlgedele kaunistusena tuntud enamikus Eesti naabermaades, eriti Lätis ja Leedus, siinmail on see aga haruldane.

Ornamenditüüpi C kuulub ka üks prismakujuliste otstega hoburaudsõlg Laekvere kalmest (AI 3778:1; tahv. III, 5). Selle otsanupud meenuvad veel paljuski fassetitud otsi. Sõle kaare ristlõige on lame ja lai kuusnurk, nõela kitsas kand on kolmnurkse ristlõikega. Kaarest on ornamenditud pealmised ääretahud, nagu on iseloomulik kõigile prismakujuliste otstega eksemplaridele. Kaare keskmine tahk ning otste ülemised pinnad on hõbetatud. Märkimisväärne on ka Laekvere hoburaudsõle suurus: kaare väline maksimaalne läbimõõt on 9,7 cm. Laekvere kalme on üldse silmatorkav oma viikingiaegsete leidude poolest, mille hulgas 10. sajand on väga tugevasti esindatud. Kõnealune hoburaudsõlg on nii ornamendi kui ka kuju põhjal dateeritav 10. sajandi lõppu ning osutab, et prismakujuliste otstega hoburaudsõled said alguse juba sel ajal.

C-tüüpi ornamendi näol on tegu üsna laialdaselt levinud mustritega. Sealjuures näib publitseeritud materjalile toetudes Eesti omadega sarnanevaid mustreid esinevat eelkõige Soomes, Rootsis ja Venemaal, samas kui Lätis ning Leedus tuleb rohkemal määral ette kohalikke motiive. Kuus huvitavat lehterotste ja lamekuusnurkse kaare ristlõikega hoburaudsõlge pärineb Kjuloholmi (Köyliö) kalmistult ja need on dateeritud. 11. sajandi algusesse. Kuigi kolm nimetatud sõlgedest on N. Cleve kirjelduse järgi kaunistatud sinise C- või isegi A-tüüpi ornamendiga, esineb osal neist hilisviikingiaegsetele hoburaudsõlgedele iseloomulikke otste ja kaare kesktahu hõbetamist.⁶⁴

Birka lehterotstega hoburaudsõled on enamasti ornamenditud korplettmustriega, mida Eesti hoburaudsõlgedel üldse ei esine. Ülejäänud sealsete eksemplaride ornament vastab üldjoontes sinisele C-tüübile. Sama kehtib ka Ojamaa lehter- või tähtotstega hoburaudsõlgedele kohta.

Kiviti kalmistu sõlgedele ornamendis puuduvad looklevad jooned, küll on aga esindatud pärilinõorjooned, kolmnurgakeste read, vahelduvate täkete vööndid ning eelkõige mustri jagunemine rühmadesse. Samalaadseid hoburaudsõlgi, sealhulgas ka looklevatest joontest ornamendiga, on saadud veel mitmest Läti kalmistust, millest üks huvipakkuvamaid on Nukši kalme. Sealsete hoburaudsõlgedele ornamendile pole aga kahjuks üldse tähelepanu pööratud. Ka semgalite ja latgalite lehtrikujuliste otstega hoburaudsõlgedel on nii mõnigi kord Eesti eksemplaridega väga sarnane ornament.⁶⁵

Kuigi Läti ja Leedu 10. sajandi hoburaudsõlgedel esineb Eesti vastavate sõlgedele ornamendi, erineb suurem osa sealsetest mustritest mingil

⁶² Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 47–50.

⁶³ Samas, lk. 44, 45, 52, 53.

⁶⁴ Cleve, N. Skelettgravfältten på Kjuloholm, lk. 97.

⁶⁵ Latvijas PSR arheoloģija, lk. 216, 229, 230; tahv. 57, 19, 20; tahv. 63, 11–13.

määral Eesti sõlgede omast. Ei saa siiski rääkida Eesti ja Leedu hoburaudsõlgede ornamentide täielikust erinevusest, nagu see on ilmne käevõrude puhul. Erinevustest võiks esile tuua silmakeste ja vahelduvas suunas täkete rohkema kasutamise balti sõlgedel. Eesti hoburaudsõlgede ornamentis on haruldane kahekordne vahelduva suunaga põimunud siksakjoon. Korvplettmuster rühmadena kas kaare keskel või otstepoolses osas on väga tavaline nii balti kui ka Rootsi, Soome ja Venemaa hoburaudsõlgedel, Eesti sõlgedel puudub aga senistel andmetel täiesti.

V. Malm vaatleb leetri- ja tähekujuliste otstega hoburaudsõlgi koos ning leiab, et lisaks muudele näitajatele olevat ka nende ornament ühesugune. Ornamendina kirjeldab ta siinset C-tüüpi looklevate joonte ja/või kitsaste teravaotsaliste uretega.⁶⁶

Ornamenditüüp C on üsna kindlalt dateeritav üksnes 10. sajandiga. Väheusutav on seda liiki mustrite kasutamine veel 11. sajandi algul, sest Ida-Eestis sel ajal juba ilmuvates laibamatustes ei leidu enam ei hoburaudsõlgi ega ka mingeid muid esemeliike, mis oleksid sel viisil kaunistatud.

2.4. Ornamenditüübid D—F

Hilisviikingiaegsed, s. o. 10. sajandi lõpu ning 11. sajandi esimese poole Eesti hoburaudsõled on varasematest tagasihoidlikumalt ning ühtaolisemalt ornamenditud. Need on suuremõtmelised ning nende nöela ehib sageli kõrge hari. Tihti ongi hoburaudsõle ainus ornamenditud osa nöela kand. Nöela ornament koosneb lihtsatest kujunditest, põhiliselt kriipsukestest või äärejoontest, kõrge harja puhul esineb ka silmakesti ning täkkjoontest siksakki või kiiri. Sagedane on hoburaudsõle kaare ja otste hõbetamine.

Mooninuppotstega hoburaudsõled on tavaliselt ornamendita. Vähest mustrit võib esineda üksnes nöelal, mille kand on sageli kõrge harjaga. Hoopis rikkalikumalt on kaunistatud prisma- ja tähekujuliste otstega sõled. Mõlemale neist on iseloomulik hõbeilustus ning eriti kaare äärepoolsete tahkude kaunistamine. Kaare ristlõige on kas lame kuusnurkne või trapetsikujuline, kusjuures selges ülekaalus on viimane, arvatavasti noorem variant.

Osa hilisviikingiaegsete hoburaudsõlgede ornament kuulub C-tüübiga veel väga sarnasesse, siinse klassifikatsiooni järgi D-tüüpi (tahv. III, 6). Siinkohal on need kaks tüüpi eristatud peamiselt sõlgede kuju järgi. Kui tüüpi C puhul oli ornamendi paigutus veel enamasti mitmerühmaline, siis D-tüübis muustrina kasutusel olevad pärilinõörjooned jooksevad katkestamatult piki kogu kaart. Tüüpi C iseloomustavaid looklevaid jooni ning pikki kitsaid uurdeid ei esine D-tüübis kunagi.

Ornamenditüüpi D kuuluvad kaks prisma- ning kaks tähtotstega hoburaudsõlge. Nagu näitavad sulamisjäljed, pärinevad kolm neist põletusmatustest, Raatvere hoburaudsõlg saadi aga sepatatusest nr. XV. Viimane tuleks dateerida 11. sajandi esimesse poolde.⁶⁷ Sarnasuse põhjal C-tüübiga võib arvata, et ornamenditüüp D oli kasutusel peamiselt siiski 11. sajandi algupoolel.

Üleminekuvormiks järgmisse ornamenditüüpi, E-tüüpi, on kaks prisma-kujuliste otstega hoburaudsõlge, üks neist Ulila kalmest (AI 2839:1), teine juhuleiuna Vaimastvere rabast (AI 4994:1). Mõlemad on väga suured, trapetsikujulise kaare ristlõike ning kitsakannalise nöelaga, kusjuures Vaimastvere sõle nöela ehib kõrge kettakujuline hari. Huvipakkuv on kaare

⁶⁶ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы, lk. 162—163; joon. 23, 3—5.

⁶⁷ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 63.

sise- ja välistahku kattev ornament milles on ühendatud mitme ornamendigrupi elemendid (tahv. III, 10). See koosneb pärilnõorjoontest, mis on rühmitatud kaare keskel nn. astangute abil. Kogu ornament omakorda on paigutatud kolme võõndisse, mis lõpevad kaare külgedele jäävate viirutatud kolmnurkade ning ringikestega. Muster kaare siseküljel on pea-aegu identne, puuduvad üksnes astmed. Otsustades ornament, eriti selle kolmeks rühmitumise järgi, peaksid nimetatud sõled olema üsna varajased, valmistatud tõenäoliselt 10. sajandi lõpul, seega ornamenditüübi C kasutusajal.

E-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgi iseloomustab astmetega joontest muster kaare välis- ja mõnikord ka sisetahul (tahv. III, 8). Jooned on sealjuures kas tavalised kriipsud või väikeste täkete read. Lahepera kalmest pärineb tähekujuliste otsanuppudega sõlg (AI 4978 V:8), ülejäänud kolm on prismakujuliste otstega.⁶⁸ Pärinevad need hoburaudsõled arvatavasti 11. sajandi esimesest poolest.

Ornamenditüübi E variandid on hoburaudsõlgedel, mille trapetsikujulise ristlõikega kaare välis- ja sisekülgi kaunistavad lihtsad, tavaliselt täketest paralleeljooned, mis ei moodusta astmeid (tahv. III, 7). Sageli on sellised jooned vajutatud sisse justkui hammasrattaga. Kahel juhul on tegemist tähtotsaliste hoburaudsõlgedega, mis on mõlemad leitud Maidla kalmest (AM 580:2339, 2829). Prismakujuliste otstega eksemplarid on saadud Raigastvere (AI 5343), Siksali (AI 5101:985), Taadikvere (AI 2255:24) ja Ulila (AI 2839:2) kalmest ning juhuleidudena Metstest (AI 1947:3) ja Jüri kihelkonnast (AI 3110). Ka selle variandi puhul esineb lisakaunistusena hõbetamist, samuti nõela kõrget harja. Sõlgede dateeringu kohta on raske midagi kindlat öelda, need pärinevad tõenäoliselt 11. sajandi esimesest poolest.

Ornamenditüübi F alla kuuluvad eelmistega kujult sarnased, kuid hundihammasornamendiga kaunistatud hoburaudsõled. Muster paikneb enamasti vaid välistahul (tahv. III, 9). Selle tüübi hoburaudsõled on harilikult tähekujuliste otstega, prismakujuliste otstega sõlgi on teada vaid üks (Vändra AI 1921). Kõigi kaare ristlõike on trapetsikujuline. Torkab silma, et alati, kui nõel on säilinud, on see laiakannaline. Harjaga nõelu ei esine, küll on aga üpris tavaline kaare keskmise tahu ning otste pealmiste pindade katmine hõbedaga.

Mõnedel tähekujuliste otstega hoburaudsõlgedel on ornamenditud ainult otsi. Raatvere (AI 5295:90) ning Võõpsu (AI 1661:1) sõle puhul lisandub sellele hõbetamine. Kõik need on suuremõõtmelised, kuusnurkse või trapetsikujulise (Raatvere) kaare ristlõikega sõled. Ornament otstel koosneb hõbeplateeringusse graveeritud kontsentriilistest ruutudest, mille keskel on silm või ringike. Ornamenditud on ka nõelad, kuid üksnes lihtsate joontega. Otsustades kuju järgi, peaks Võõpsu hoburaudsõlg pärinema kas 10. sajandi lõpust või 1000. aasta ümbrusest, Raatvere VIII sepamatuses saadud eksemplar aga 11. sajandi esimesest poolest.

Nagu näitas ornament, on suuremõõtmelised tähe- ja prismakujuliste otstega hoburaudsõled pärit peamiselt 11. sajandi esimesest poolest. Osa neist on ka ornamentimata. Üsna kindlasti ei esine 11. sajandi keskpäigast hiljem enam kõrge harjaga sõlenõelu. Hilisviikingiaegsed hoburaudsõletüübid ise on kasutusel püsinud kauemgi, vähemalt kogu 11. sajandi vältel, mooninuppotstega hoburaudsõled kuni ajaloolise ajani välja. Pärast viikingiaega pole neid aga enam kuigivõrd ornamenditud. Ka ei ole hilisemad sõled enam nii suured. Kaks suhteliselt väikest prismakujuliste ots-

⁶⁸ Üks lehter- või tähtotstega ning arvatavasti kuusnurkse kaare ristlõikega hoburaudsõlg on kaarelt kaunistatud vist kahekordse siksakiga. Et sõlg paikneb Saaremaa Muuseumi ekspositsioonis, polnud seda võimalik lähemalt vaadelda ning liigitada. Siksakmuster võiks viidata seostele balti aladega.

tega hoburaudsõlge Jõugalt (AI 5100:80) ja Taadikverest (AI 2255:24) võib täie kindlusega dateerida 11. sajandi teise poole.⁶⁹

Kahe Saaremaa hoburaudsõle ornamendis on põhirõhk pandud möigaste gruppidele kaare külgedel. Neist teadmata leiukohast saadud eksemplari (AI K 83:19) otsad on tähekujulised, Lümända sõlest (AI 3822:37) on aga säilinud üksnes kaar. Kaare keskosas ristlõige on mõlemal juhul lame trapets. Esimese sõle kaare kesktahk on hõbetatud, kahe mõikagrupi vahele moodustub kaldjoontest põiki kuuseokornament.

Mõikad hoburaudsõle kaarel on Eesti arheoloogilises materjalis haruldased. Selline kaunistamisviis on aga üsna laialt levinud balti aladel ning ka Ojamaal, kus niisuguseid sõlgi dateeritakse 11. sajandiga.⁷⁰

3. KOKKUVÕTE

Enamik siinkäsitletud hoburaudsõlgi on olnud kasutusel üle kogu Eesti territooriumi (joon. 2—6). Mõningaid levikulisi iseärasusi on eeskätt sõlgedele kujule tuginedes võimalik siiski välja tuua.

Fassetotstega hoburaudsõled on levinud üle kogu Eesti mandriosa, puuduvad aga täiesti Saaremaal (joon. 3). Põhiosa leidudest on saadud Eesti idapoolmikust. Lehterotstega hoburaudsõlgedele juures seevastu on märgatav nende kontsentreerumine Eesti lääne- ja loodeossa⁷¹ (joon. 4). Kaks eksemplari on leitud ka Saaremaalt. Eesti idapoolmikust puuduvad vastavad leiud peaaegu täiesti.

Juba kujule tuginedes võib tähekujulisi nuppe pidada välja arenenuks lehtrikujulistest, prismakujulisi aga tüpoloogiliseks jätkuks fassetitud otstetele. Niisugusele seosele viitab ka vastavate tüüpide levikualade üldine kokkulangevus. Nagu näha kaardilt, on tähekujuliste otstega hoburaudsõled olnud rohkesti levinud Saaremaal ning Lääne-Eestis, kuigi neid esineb ka Kesk- ja Ida-Eestis (joon. 6). Prismakujuliste otstega hoburaudsõled on aga seevastu kontsentreerunud rohkem Eesti ida- ja keskosas (joon. 5). Nende levikuala kattub üldjoontes fassetotstega hoburaudsõlgedele omaga.

Nagu näitab naabermaade materjal, seda kinnitavad aga ka Ida-Eesti varased laibamatused, on hoburaudsõlgi kandnud nii naised kui ka mehed. 10. sajandi suuremõtmelisi sõlgi peetakse naabermaades laibamatuste põhjal siiski üksnes meeste eheteks. Võib arvata, et kuigi mõningad väiksemad eksemplarid Eestis kuulusid ka naistele (näiteks fassetitud otstega hoburaudsõlg Inju matusest), on hoburaudsõled 10. sajandil olnud ilmselt siiski valdavalt meeste eheteks. Võimalikud on muidugi ka teatud soolised erinevused matmiskommetes. 11. sajandi algul, kui Eestis ilmusid esimesed laibamatused, esines suuremõtmelisi sõlgi nii meeste kui ka naiste panustena. Seega ei saa välistada võimalust, et siinmail on suuri hoburaudsõlgi kandnud mõlema soo esindajad.

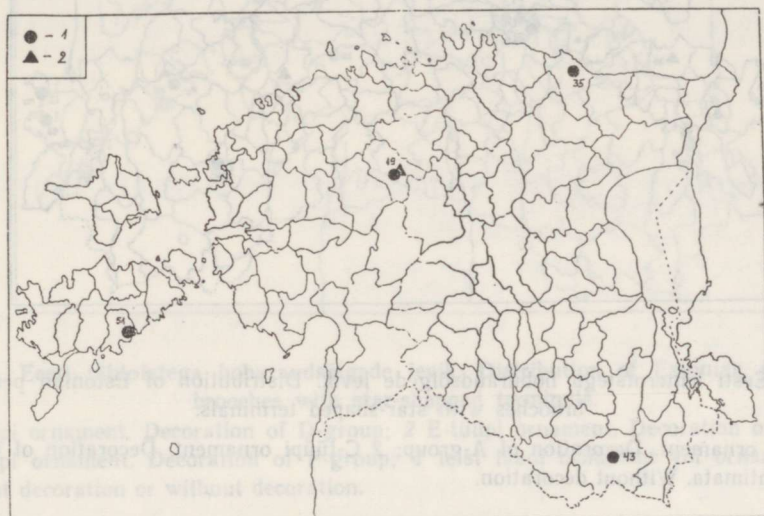
Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgedele põhjal võis välja tuua kuus ornamenditüüpi, millest A—C kuulusid viikingiaja esimesse poole või keskpaika (ca 800—1000), D—F aga viikingiaja teise poole (ca 950—1050) (joon. 7). Peaaegu kõik ornamenditüübid võimaldasid tõmmata paralleele muudel ehetel, eelkõige käevõrudel esinevate kaunistustega, kusjuures ilmnes selge ajaline ühtelangevus. Ornamenditüübid ei langenud

⁶⁹ Vrd. Лиги П. Об исследовании водских курганов в Ёууга. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1982, 31, nr. 4, lk. 386—387.

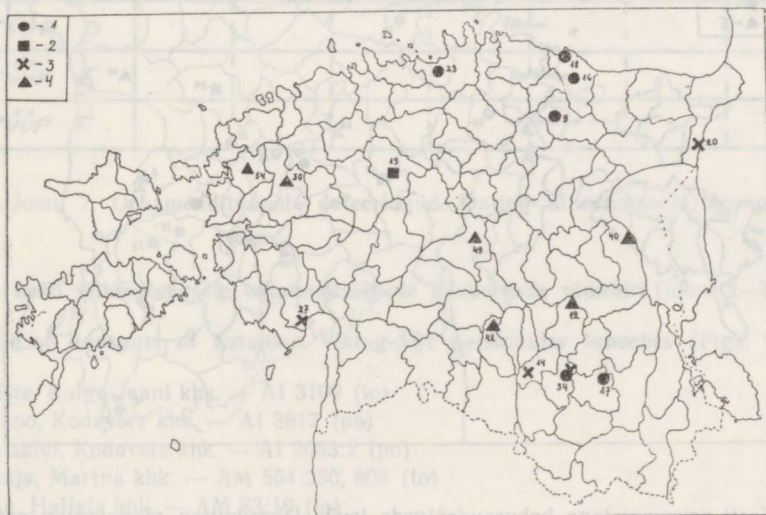
⁷⁰ Volkaitė-Kulikauskienė, R. Lietuviai IX—XII amžiais, lk. 161—164; Carlsson, A. Vikingatida ringspänner, lk. 25—26, 29.

⁷¹ Lisaks ühele Adiste hoburaudsõlele on sellele kaardile kantud tinglikult ka üks Nõuni kalmest saadud leid, mis kujutab enesest üksnes hoburaudsõle kaareosa, mis on kaunistatud C-tüüpi ornamendiga. Kaare kuusnurkse läbilõike ning sõle suuruse järgi otsustades on nupud olnud kas lehtrikujulised või massiivsed fassetitud.

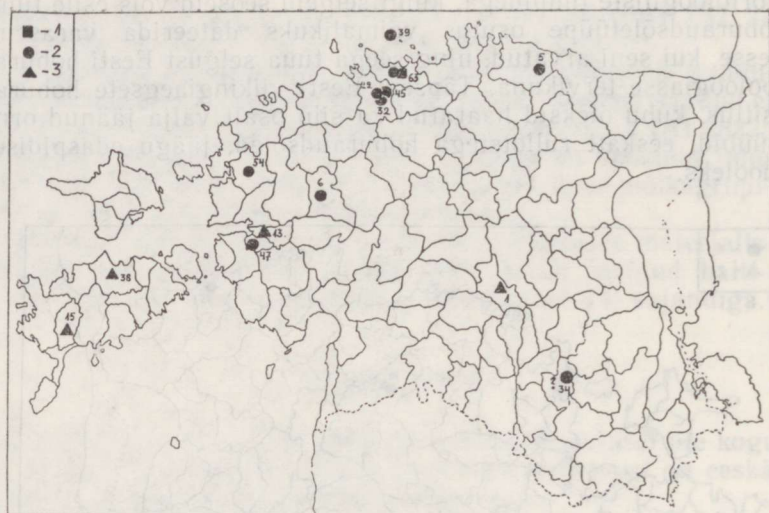
kokku morfoloogiliste tüüpidega, kuig selgeid seoseid võis esile tuua. Mitmeid hoburaudsõletüpe osutus võimalikuks dateerida varasematesse sajanditesse, kui seni arvatud, ning seega tuua selgust Eesti hoburaudsõlgede tüpoloogiasse tervikuna. Täpsem Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede käsitus, kuhu oleksid haaratud ka siin osalt välja jäänud ornamendimata tüübid, eeskätt rullotstega hoburaudsõled, jäägu edaspidise uurimistöö hooleks.

Joon. 2. Eesti viikingiaegsete rullotstega ornamenditud hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian Viking Age decorated penannular brooches with rolled terminals. 1 B-tüüpi ornament. Decoration of B-group; 2 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group.

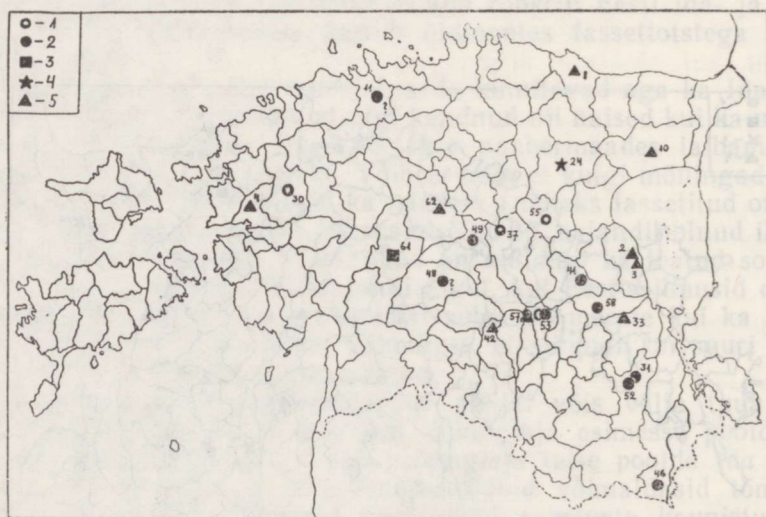

Joon. 3. Eesti fassetotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian massive penannular brooches with faceted terminals. 1 A-tüüpi ornament ja selle variandid. Decoration of A-group with its variants; 2 B-tüüpi ornament. Decoration of B-group; 3 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group; 4 ornamentimata. Without decoration.

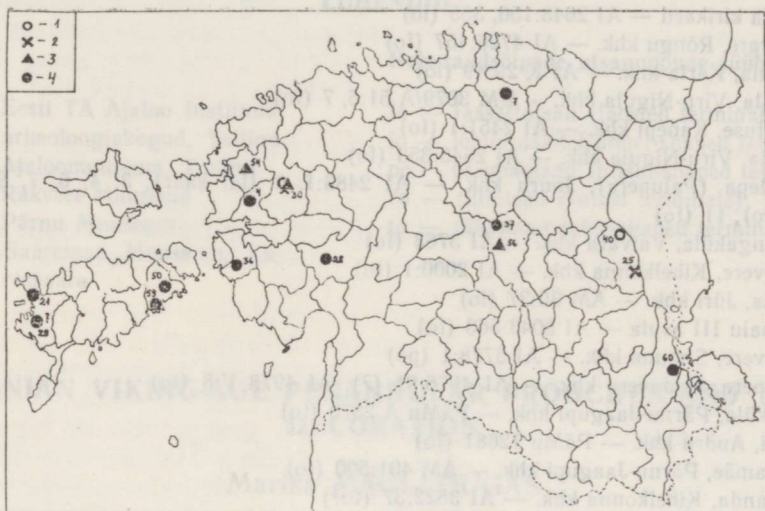
Joon. 4. Eesti lehterotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with star-shaped terminals.

1 A-tüüpi ornament. Decoration of A-group; 2 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group; 3 ornamentimata. Without decoration.

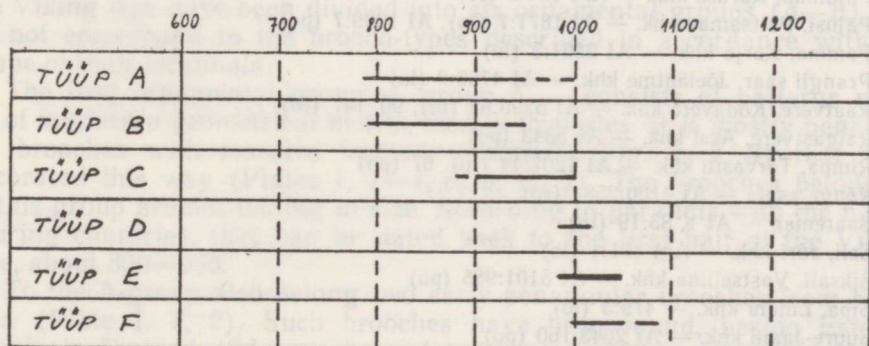
Joon. 5. Eesti prismaotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with prism-shaped terminals.

1 D-tüüpi ning D/E-tüüpi ornament. Decoration of D- and D/E-group; 2 E-tüüpi ornament. Decoration of E-group; 3 F-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 4 Laekvere hoburaudsõlg. The brooch of Laekvere (AI 3778:1); 5 ornamentimata või ainult hõbetatud. Without decoration or only silver-plated.

Joon. 6. Eesti tähtotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with star-shaped terminals.

1 D-tüüpi ornament. Decoration of D-group; 2 E-tüüpi ornament. Decoration of E-group; 3 F-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 4 teist laadi ornament või ornamentimata. Different decoration or without decoration.

Joon. 7. Ornamentitüüpide dateeringud. Dating of ornamental groups.

Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede leiukohtade nimekiri (joon. 2—6)

List of findspots of Estonian Viking-Age penannular brooches (Figs. 2—6)

1. Adiste, Kolga-Jaani khk. — AI 3109 (lo)
2. Alasoo, Kodavere khk. — AI 3917 (po)
3. Alatskivi, Kodavere khk. — AI 2053:2 (po)
4. Ehmja, Martna khk. — AM 554:250, 803 (to)
5. Essu, Haljala khk. — AM 83:19 (lo)
6. Haimre, Märjamaa khk. — AI 3614:2/6/11 (lo)
7. Hõbeda, Kadrina khk. — AM 349:170 (to)
8. Iila, Viru-Nigula khk. — AI 3358:316 (po)
9. Inju, Viru-Jaagupi khk. — AI 570:3 (fo)
10. Jõuga, Iisaku khk. — AI 5100:80 (po)
11. Jüri khk. — AI 3110 (po)

12. Kardla, Nõo khk. — AI 3302 (fo)
13. Kirbla kirikaed — AI 2643:156, 355 (lo)
14. Kivivare, Rõngu khk. — AI 4726:457 (fo)
15. Kogula, Kärla khk. — AI K 29:49 (lo)
16. Kohala, Viru-Nigula khk. — RM 3079/A 51:6, 7 (fo)
17. Krootuse, Kanepi khk. — AI 2451:1 (fo)
18. Kunda, Viru-Nigula khk. — AI 2643:353 (fo)
19. Kunilepa (Palupera), Juuru khk. — AI 2483:1, 2 (lai kaar), 3, 4, 6, 7, 9, 10, 14, 15 (ro), 11 (fo)
20. Kuningaküla, Vaivara khk. — AI 3763 (fo)
21. Kurevere, Kihelkonna khk. — AI 2000:1 (to)
22. Kurna, Jüri khk. — AM 30:37 (lo)
23. Kuusalu III asula — AI 5043:563 (fo)
24. Laekvere, Simuna khk. — AI 3778:1 (po)
25. Lahepera, Kodavere khk. — AI 4976:91 (?), AI 4978 V:8 (to)
26. Lihuküla, Pärnu-Jaagupi khk. — PÄMu A 2370 (to)
27. Lindi, Audru khk. — PÄMu 12681 (fo)
28. Linnamäe, Pärnu-Jaagupi khk. — AM 491:500 (to)
29. Lümända, Kihelkonna khk. — AI 3822:37 (to?)
30. Maidla, Kullamaa khk. — AM 557:376 (fo), AM 580:1368 (fo), 1538, 2339, 2829, 2852 (to), 4509 (po)
31. Metste, Põlva khk. — AI 1947:3 (po)
32. Mõisaküla, Jüri khk. — AI 2602:8 (lo)
33. Mäksa, Võnnu khk. — AI 3794 (po)
34. Nõuni, Otepää khk. — AI 5844:14, 40 (fo), 17 (?)
35. Pada I asula, Viru-Nigula khk. — AI 5082:447 (ro)
36. Pajumaa, Karuse khk. — AM 134:2 (to)
37. Pajusi, Põltsamaa khk. — AI 1871:7 (to), AI 1999:7 (po)
38. Pamma, Karja khk. — AI 2501:5 (lo)
39. Prangli saar, Jõelähtme khk. — AI 4766:2 (lo)
40. Raatvere, Kodavere khk. — AI 5295:62 (fo), 90, 147 (to)
41. Raigastvere, Äksi khk. — AI 5343 (po)
42. Riuma, Tarvastu khk. — AI 1207:44 (fo), 67 (po)
43. Rõuge asula — AI 4100:2584 (ro)
44. Saaremaa — AI K 83:19 (to)
45. Seli, Jüri khk. — AM 421:1 (lo)
46. Siksali, Vastseliina khk. — AI 5101:985 (po)
47. Sipa, Lihula khk. — 479:3 (lo)
48. Suure-Jaani khk. — AI 2643:160 (po)
49. Taadikvere, Pilistvere khk. — AI 2255:74 (fo), 24, 110a (po)
50. Tornimäe, Põide khk. — AI K 8:7 (to)
51. Tõlluste, Püha khk. — AI 3822:430 (ro)
52. Tännassilma, Põlva khk. — AI 2524:69 (po)
53. Ulila, Puhja khk. — AI 2839:1, 2 (po)
54. Uugla, Lääne-Nigula khk. — AM 549:1 (lo), AM 500:360 (to)
55. Vaimastvere, Laiuse khk. — AI 4994:1 (po)
56. Vana-Põltsamaa vald, Põltsamaa khk. — AI 2743:1 (to)
57. Verevi, Rannu khk. — AI 2817:287, 376 (po)
58. Vesneri, Tartu-Maarja khk. — AI 2248:1 (po)
59. Viltina, Põide khk. — AI 3884:1820 (to)
60. Võõpsu, Räpina khk. — AI 1661:1 (to)
61. Väandra — AI 1921 (po)
62. Väätsa, Türi khk. — AI 1994:25 (po)
63. Jõelähtme — kaks lõhutud kalmest hiljuti leitud lehtrikujuliste otstega hoburaud-sõlge, asuvad Ajaloomuuseumis Tallinnas.

Leiukoht teadmata — SM 87/A 91 (to), SM ? (to), SM 86/A 93 (to)

Asutused

- AI — Eesti TA Ajaloo Instituudi
arheoloogiakogud, Tallinn
AM — Ajaloomuuseum, Tallinn
RM — Rakvere Muuseum
PäM — Pärnu Muuseum
SM — Saaremaa Muuseum, Ku-
ressaare

Hoburaudsõlgede otsanuppude tüübid

- fo — fassetotsad (faceted terminals)
lo — lehterotsad (funnel-shaped terminals)
po — prismaotsad (prism-shaped terminals)
ro — rullotsad (rolled terminals)
to — tähtotsad (star-shaped terminals)

ESTONIAN VIKING-AGE PENANNULAR BROOCHES AND THEIR DECORATION

Marika MÄGI-LÕUGAS

Up to now, the decoration of Estonian Viking-Age penannular brooches has remained uninvestigated. Also their typology is not clear, particularly of those of the first half of the Viking Age.

The decoration of the brooches is not really local. Most of the patterns used were widespread, and sometimes the specimens decorated like that were almost exactly the same as those found in the neighbouring countries.

In this study, 67 Estonian decorated penannular brooches belonging to the Viking Age have been divided into six ornamental groups (A—E) that do not correspond to the brooch-types described in accordance with the shape of their terminals.

The first ornamental group — group A — consists of patterns made up of miniature geometrical motifs, mostly triangles. It is mostly penannular brooches with massive faceted terminals (Fig. 1, 2, 3) that were decorated this way (Plates I, 1—4, 6, 7; II, 1). The brooches belonging to this group are not too big in size. According to parallels with the neighbouring countries, they can be dated back to the first half of the Viking Age, about 800—950.

To the A-group also belong two early penannular brooches from Kuni-lepa (Plate I, 1, 2). Such brooches have been found, beside Estonia, mainly in Finland and have been dated back to 800.

Ornamental group B consists of only a few penannular brooches in Estonia. They usually have rolled terminals. The pattern is formed of new-moon-shaped marks that form something like a wave-line (Plate II, 3—6). Such a decoration was quite widely spread in the other countries. In Estonia it was rather rare, occurring only on one bracelet with thickening ends. Many more bracelets have been decorated this way in Finland.

Quite a lot of Viking-Age penannular brooches belong to the next ornamental group — group C. The patterns consist of rows of small rings, wave-lines or deeply engraved lines. It is typical that the decoration on the hoop is divided into three or four groups (Plate III, 1—5). It was mostly penannular brooches with funnel-shaped terminals (Fig. 1, 4), yet also some specimens with massive faceted terminals, that were decorated with these patterns. The size of all the brooches belonging to this group is conspicuously large. Decoration of group C can be dated to the 10th century, mostly to the second half of it.

From the typical penannular brooches of the late Viking Age (950—1050) it was brooches with the so-called star- and prism-shaped terminals (Fig. 1, 5—7) that were decorated at all. Their size continues to be large.

Type D specimens look like those belonging to type C because of the similar rows of small rings in their patterns. Anyway, the location of their decoration is different: the rows of rings run continuously along the hoop (Plate III, 6). D-type brooches can be dated back to around 1000 or to the first half of the 11th century.

The next one — E-group — is characterized by typical steps with which the ornamental lines have been divided into parts (Plate III, 7, 8); only the outer facets of the hoops are decorated.

The last ornamental group of the penannular brooches — group F — consists of a simple pattern of rows of triangles on the outer facets of their hoops (Plate III, 9).

Their study also deals with the specification of the typology of penannular brooches according to the shape of their terminals. So, brooches with faceted terminals have been divided into two groups that have clear temporal difference — massive-faceted (Fig. 1, 2, 3) and small-faceted (Fig. 1, 8) terminals. Since now, these two groups will be regarded as belonging together in Estonia. The same has been done with funnel-shaped terminals (Fig. 1, 4), where a group of the so-called star-shaped terminals (Fig. 1, 5) has been distinguished. The last ones have usually been treated together both in Estonia and in the archaeological literature of the neighbouring countries.

The distribution of the penannular brooches discussed in this study can be seen in distribution maps (Figs. 2—6). Lots of their types have been equally spread all over Estonia. It is only possible to point out that penannular brooches with star-shaped terminals have been more densely found in Saaremaa and West Estonia (Fig. 6), whereas brooches with prism-shaped terminals are typical of the eastern part of Estonia (Fig. 5). Any distribution differences according to the decoration of the penannular brooches have not been noted.

ЭСТОНСКИЕ ПОДКОВООБРАЗНЫЕ ФИБУЛЫ ЭПОХИ ВИКИНГОВ И ИХ ОРНАМЕНТЫ

Марика МЯГИ-ЛЫУГАС

В статье описаны 67 подковообразных фибул эпохи викингов (800—1050) и по их орнаментам распределены на шесть типов.

Тип А (табл. I) — мелкие треугольники или иные геометрические элементы, глубоко втиснутые в поверхность предмета. Такой орнамент обычен на фибулах с массивными гранчатыми или спиральными головками.

Тип В (табл. II, 4—6) — лунообразные штампы, встречается главным образом на фибулах со спиральными головками.

Тип С (табл. II, 1—3; табл. III, 1—5) — волнистые линии или ряды из мелких кружков, расположенные на фибулах группами. Таким же орнаментом украшали браслеты 10 в. Фибулы с таким рисунком имеют, как правило, массивные и гранчатые или воронкообразные головки.

Поздневикинговые орнаменты подразделены тоже на три типа. Тип D — мелкие кружки (табл. III, 6), тип E — ступенчатые линии (табл. III, 8, 10) и тип F — «волчий зуб» (табл. III, 9). Такие орнаменты нанесены на внешнюю грань дужки фибул с ромбическими и призматическими головками. Иногда рисунок покрывает и основание булавки, зачастую имеющее высокий гребень.

В статье уточнены типология, разработанная на основе форм головок фибул, в частности фибул с массивными и маленькими гранчатыми и воронкообразными головками (рис. 1), распространение по Эстонии всех перечисленных типов подковообразных фибул (рис. 2—6), а также их датировки (рис. 7).